

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه معارف اسلامی

رساله دکتری

گروه: مدرسی معارف اسلامی

گرایش: مبانی نظری اسلام

عنوان:

مبانی نظری کرامت انسانی از دیدگاه اسلام و نقش آن در فقه زیست پزشکی

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر حمیدرضا رضانیا

استادان مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید علی علوی قزوینی
جناب آقای دکتر غلامرضا نور محمدی

نگارش

حمید ستوده

۱۳۹۴

کلیه حقوق این پایان‌نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه، اقتباس و...
برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

اهدا و تقدیم

این اثر ناچیز را تقدیم می‌کنم:

به روح پر فتوح حضرت امام خمینی(ره)، که ما را در مسیر اسلام ناب محمدی(ص) رهنمون

ساختند؛

به محضر اساتید معظّم، که اندک اندوخته علمی خود را مدیون تلاش و زحمات آنانم؛

به والدین بزرگوارم، که هدایتگر و مشوقّ من در راه کسب علم دین بودند؛

به همسر و فرزندان مهربانم، که با همدلی و همراهی خود مرا یاری دادند.

تشکر و قدردانی

به مصداق: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ، لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ»

بر خود لازم می‌دانم که مراتب تقدیر و تشکر خود را از استاد معزز، جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر حمید رضا رضانیا اعلام دارم؛ چرا که در نتیجه هدایت، ارشاد و راهنمایی‌های بی‌دریغ و سازنده ایشان، این رساله به سرانجام رسیده است. همچنین، از سروران گرامی، جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای دکتر سید علی علوی قزوینی و جناب آقای دکتر غلام رضا نور محمدی، استادان محترم مشاور که با همکاری صمیمانه خود، ما را مورد بذل لطف و عنایت خود قرار دادند، تشکر و قدردانی می‌نمایم. از خداوند متعال برای همه این عزیزان، طول عمر با عزت، و سرافرازی روزافزا را مسألت می‌نمایم.

چکیده

امروزه، محور مباحث حقوق بشری در دنیا، موضوع کرامت انسانی است که سایر قواعد در حقوق اساسی انسان‌ها مانند حق حیات و احترام به اراده و آزادی افراد نیز منبعث از ارج نهادن به شخصیت انسان پدید آمده است. از این رو، ما برای اینکه بتوانیم به زبان روز، معارف عمیق اسلامی را تبیین نماییم، شایسته است تا مبانی و مؤلفه‌های نظری کرامت انسانی را در فرهنگ قرآن و نظام فلسفی حکمت متعالیه بررسی کنیم و ابتدا، به قدر توان خویش، دیدگاه اسلام را درباره این موضوع و جوانب مختلف و شبکه معنایی آن مشخص نماییم و پس از آن نیز، با بررسی جایگاه کرامت انسانی در فرایند استنباط احکام، اقتضائات و منافیات کرامت انسانی را در حوزه تحقیقات جدید زیست پزشکی تبیین نماییم و دلالت‌ها و الزامات صریح و روشن کرامت انسانی را نظیر عدم استفاده‌ی ابزاری از رویان، جنین و بدن انسان در حوزه تحقیقات و آزمایش‌های زیست پزشکی، عدم کالانگاری و خرید و فروش آن‌ها، و نیز حق زندگی کرامت آمیز بازگو نماییم. از دیدگاه اسلامی، انسان به موهبت نفخة الهی، برخوردار از عقل و صاحب اختیار و مستعد رشد و تعالی، و طبعاً، مسؤول حفظ کرامت معنوی خویش نیز می‌باشد و اقتضای چنین کرامت ارزشی نیز آن است که به بعد معنوی و سعادت اخروی خود نیز توجه کند و از هر اقدامی که شرعاً، موجب وهن و هتک حرمت او در آخرت می‌گردد، پرهیز نماید، و کرامت انسانی را صرفاً در بعد دنیوی آن محدود نکند.

واژه‌های کلیدی

اسلام، انسان، حقوق بشر، کرامت، تفضیل، تقوا، عقلانیت، فقه، زیست پزشکی.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۲	۱- فصل اول: کلیات، مفاهیم و مبانی اولیه
۳	۱-۱- کلیات
۳	۱-۱-۱- بیان مسئله
۵	۱-۱-۲- پرسش‌های اصلی و فرعی
۵	۱-۱-۳- فرضیه‌ها
۶	۱-۱-۴- اهداف
۷	۱-۱-۵- اهمیت موضوع و دلیل انتخاب آن
۷	۱-۱-۶- پیشینه تحقیق
۸	۱-۱-۷- روش تحقیق
۹	۱-۱-۸- تاریخچه
۱۰	۱-۱-۹- قلمرو پژوهش
۱۱	۱-۲- بررسی‌های مفهومی
۱۱	۱-۲-۱- اسلام
۱۱	۱-۲-۱-۱- اسلام در لغت
۱۱	۱-۲-۱-۲- اسلام در اصطلاح
۱۲	۱-۲-۲- انسان
۱۲	۱-۲-۲-۱- انسان در لغت
۱۴	۱-۲-۲-۲- انسان در قران و روایات
۱۷	۱-۲-۲-۳- انسان در فلسفه
۱۹	۱-۲-۳- کرامت
۲۰	۱-۳-۲-۱- واژگان متقارب المعنی و متقابل با کرامت
۲۰	۱-۳-۲-۱-۱- حرمت
۲۱	۱-۳-۲-۱-۲- عزت
۲۱	۱-۳-۲-۱-۳- نفاست
۲۱	۱-۳-۲-۱-۴- شرافت

- ۲۲-۲-۳-۲-۱. مفاهیم متقابل با کرامت..... ۲۲
- ۲۲-۲-۳-۲-۱. لئامت..... ۲۲
- ۲۳-۲-۳-۲-۱. مهانت..... ۲۳
- ۲۳-۲-۳-۳-۱. نتیجه گیری و تحلیل مفهومی..... ۲۳
- ۲۵-۲-۴-۱. روح و نفس..... ۲۵
- ۲۷-۲-۵-۱. فقه..... ۲۷
- ۲۷-۲-۵-۱. فقه در لغت..... ۲۷
- ۲۸-۲-۵-۲-۱. فقه در اصطلاح..... ۲۸
- ۲۹-۲-۶-۱. زیست پزشکی..... ۲۹
- ۳۰-۲-۷-۱. مفهوم شناسی موضوعات زیست پزشکی..... ۳۰
- ۳۰-۲-۷-۱. تلقیح مصنوعی..... ۳۰
- ۳۲-۲-۷-۲-۱. شبیه سازی..... ۳۲
- ۳۴-۲-۷-۳-۱. تغییر جنسیت..... ۳۴
- ۳۵-۲-۷-۴-۱. پیوند اعضا..... ۳۵
- ۳۶-۲-۷-۵-۱. آتانازی..... ۳۶
- ۳۸-۲-۷-۶-۱. سقط جنین..... ۳۸
- ۴۰-۲-۷-۷-۱. کالبد شکافی..... ۴۰
- ۴۱-۳-۱. چيستی کرامت انسانی از منظر آیات و روایات..... ۴۱
- ۴۱-۳-۱. جایگاه کرامت انسانی در مفاهیم بنیادین..... ۴۱
- ۴۳-۲-۳-۱. منبع شناسایی کرامت انسانی..... ۴۳
- ۴۳-۳-۳-۱. ویژگی ها و انواع کرامت انسانی..... ۴۳
- ۴۴-۳-۳-۱. بررسی ساختار درونی آیه کرامت (سیاق کلمات)..... ۴۴
- ۴۴-۳-۳-۲-۱. ساختار بیرونی آیه کرامت (سیاق آیات قبل و بعد)..... ۴۴
- ۴۶-۳-۳-۳-۱. بررسی آیات مرتبط با آیه کرامت..... ۴۶
- ۵۲-۳-۳-۴-۱. بررسی روایات مرتبط با آیه کرامت..... ۵۲
- ۵۳-۳-۴-۳-۱. کرامت ذاتی از منظر روایات..... ۵۳
- ۵۴-۳-۴-۳-۲-۱. کرامت ارزشی انسان از منظر روایات..... ۵۴
- ۵۹-۳-۳-۵-۱. بررسی دیدگاه مفسران..... ۵۹
- ۶۵-۳-۳-۶-۱. نتیجه گیری در تبیین اصل کرامت انسانی..... ۶۵

۲. فصل دوم: بررسی مؤلفه‌های کرامت ذاتی و اکتسابی انسان از دیدگاه اسلام ... ۶۹.....
- ۱-۲. بررسی نقلی مؤلفه‌های کرامت ذاتی انسان (مبانی نقلی انسان‌شناسی)..... ۷۰.....
- ۱-۱-۲. آفرینش انسان ۷۰.....
- ۲-۱-۲. خلافت انسان..... ۸۲.....
- ۳-۱-۲. روح انسان ۸۶.....
- ۱-۳-۱-۲. اثبات روح و تجرد آن از منظر قرآن کریم ۸۶.....
- ۲-۳-۱-۲. اثبات روح و تجرد آن از منظر سنت..... ۹۶.....
- ۳-۳-۱-۲. پیوند روح و بدن از منظر قرآن و سنت ۹۷.....
- ۴-۱-۲. خردورزی ۱۰۳.....
- ۵-۱-۲. اختیار و اراده ۱۰۸.....
- ۶-۱-۲. نتیجه‌گیری ۱۱۲.....
- ۲-۲. بررسی نقلی مؤلفه‌های کرامت اکتسابی انسان (مبانی نقلی ارزش‌شناختی)..... ۱۱۳.....
- ۱-۲-۲. ایمان ۱۱۹.....
- ۱-۱-۲-۲. ماهیت ایمان ۱۱۹.....
- ۲-۱-۲-۲. متعلق ایمان ۱۲۸.....
- ۳-۱-۲-۲. درجات ایمان ۱۳۰.....
- ۲-۲-۲. تسلیم ۱۳۳.....
- ۳-۲-۲. نتیجه‌گیری ۱۳۸.....
- ۳-۲. بررسی مؤلفه‌های کرامت انسانی از منظر حکمت متعالیه..... ۱۳۹.....
- ۱-۳-۲. بررسی عناصر کرامت ذاتی انسان در حکمت متعالیه (مبانی عقلی انسان‌شناسی)..... ۱۳۹.....
- ۱-۱-۳-۲. کرامت ذاتی در پرتو اصالت و خیریت وجود..... ۱۳۹.....
- ۲-۱-۳-۲. کرامت ذاتی در پرتو مجعولیت ذاتی وجود ۱۴۲.....
- ۳-۱-۳-۲. مولفه‌های وجودی کرامت ذاتی..... ۱۴۳.....
- ۱-۳-۱-۳-۲. نفس انسانی در حکمت متعالیه ۱۴۳.....
- ۲-۳-۱-۳-۲. عقل انسانی در حکمت متعالیه..... ۱۴۸.....
- ۳-۳-۱-۳-۲. اراده انسانی در حکمت متعالیه..... ۱۵۲.....
- ۲-۳-۲. بررسی مؤلفه‌های کرامت اکتسابی انسان در حکمت متعالیه ... ۱۵۴.....
- ۱-۲-۳-۲. کرامت اکتسابی در پرتو مدرج بودن وجود و اشتدادی بودن حرکت جوهری نفس ۱۵۴.....

۱۵۹.....	۲-۳-۲. مولفه‌های وجودی کرامت اکتسابی
۱۶۰.....	۲-۳-۲. ۱. علم و عقلانیت
۱۶۲.....	۲-۳-۲. ۲. ایمان
۱۶۳.....	۲-۳-۲. ۳. عمل صالح
۱۶۳.....	۲-۳-۲. ۴. نتیجه گیری
۱۶۷.....	۳. فصل سوم: نقش کرامت انسانی در فقه زیست پزشکی
۱۶۸.....	۳-۱. بررسی فقهی کرامت
۱۶۹.....	۳-۱-۱. رابطه کرامت با احکام و حقوق انسان
۱۸۱.....	۳-۱-۲. استنتاج کدهای زیست پزشکی از اصل کرامت انسانی
۱۸۳.....	۳-۱-۳. حق حیات مهمترین لازمه کرامت ذاتی
۱۸۶.....	۳-۲. اقتضائات و منافیات کرامت انسانی در موضوعات زیستی
۱۸۶.....	۳-۲-۱. کرامت انسانی و باروری پزشکی
۱۹۳.....	۳-۲-۲. کرامت انسانی و شبیه‌سازی
۱۹۶.....	۳-۲-۳. کرامت انسانی و تغییر جنسیت
۲۰۰.....	۳-۲-۴. کرامت انسانی و کالبدشکافی
۲۰۵.....	۳-۲-۵. کرامت انسانی و پیوند اعضا
۲۰۸.....	۳-۲-۶. کرامت انسانی و سقط جنین
۲۱۳.....	۳-۲-۷. کرامت انسانی و اتانازی
۲۱۸.....	جمع بندی و پیشنهادات
۲۳۰.....	منابع
۲۴۱.....	نمایه

پیشگفتار

امروزه، اندیشه در انسان‌شناسی به لحاظ روش بررسی یا نوع نگرش، نتایج مختلفی دارد و به مثابه یکی از مبانی اختلاف علوم در سوگیری تحقیقات مرتبط با انسان و حقوق فردی و اجتماعی او، نقش اصلی را ایفا می‌کند. از این رو، هر مکتب و نحله‌ای که ادعای عرضه‌ی عالی‌ترین بینش فکری، روش زندگی و حقوق حیاتی را برای بشریت دارد، ضرورتاً باید انسان را تعریف کند و به مسائلی پاسخ دهد که جایگاه او را در نظام عالم تبیین نماید؛ چه اینکه بدون تبیین مبانی انسان‌شناسی، نمی‌توان وظایف انسانی را مشخص کرد و طبعاً، در این حالت، ترسیم یک نظام حقوقی برای جامعه کم‌بهاست.

بنابراین، احیای کرامت ذاتی انسان و احقاق حقوق بشر نیز، به نحوه‌ی تعریف انسان و چیستی کرامت او، و تبیین غایت خلقت انسان وابسته است که در مکاتب مختلف، تعاریف متفاوتی از آن ارائه شده است و از این رو، هنگامی می‌توان از مفهوم و مفاد بایدهای و نبایدهای اجتماعی سخن گفت که مراد واضعان آن مکتب، از چیستی انسان در حوزه ارزش‌ها روشن باشد.

اکنون، و با توجه به اینکه حق کرامت انسانی یکی از حقوق بنیادین و مبانی نظری مشترک میان اسلام و دیدگاه حقوق بشر غربی است، نقطه‌ی عزیمت مناسبی است که از این رهگذر، بتوانیم ارجمندی انسان را از منظر مبانی نظری و مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن در معارف اسلامی تبیین نماییم و دلالت‌ها و الزامات صریح و روشن آن را نظیر: عدم استفاده‌ی ابزاری از رویان، جنین و بدن انسان، عدم کالاانگاری و خرید و فروش آن‌ها و حق زندگی کرامت‌آمیز در حوزه تحقیقات و آزمایش‌های زیست پزشکی و تصرف بر بدن و جسم انسانی بازگو نماییم.

بنابراین، ضرورت پژوهش در حدود کرامت انسانی، مبانی معرفتی و خواستگاه آن و عناصر کرامت‌ستیز، به ویژه در دنیای معاصر، جهت تبیین دیدگاه‌های اسلام در زمینه مسائل بنیادین و مغفول حقوق بشر بسیار حائز اهمیت است و لذا، بررسی این موضوع، با تبیین دقیق محتوایی کرامت انسانی از نگاه اسلامی (قرآنی، فلسفی و فقهی) در مقابله با دیدگاه فردگرایی اومانیستی، و تطبیق اقتضائات و منافیات کرامت انسانی در مقولات زیستی، از ویژگی‌های این نوشتار به شمار می‌آید.

۱. فصل اول:

کلیات، مفاهیم و مبانی اولیه

۱-۱. کلیات

پاره‌ای از مطالب مانند تبیین مسئله، سوالات اصلی و فرعی، پیشینه تاریخی و مانند آن که به مثابه تمهید این پژوهش، شایسته یادآوری است، در چند گفتار از نظر گذرانده می‌شود:

۱-۱-۱. بیان مسئله

این پژوهش با هدف بررسی مؤلفه‌های مفهومی و مبانی انسان‌شناسی در اندیشه نظری اسلام و سپس، با اشراب این رهیافت در دانش فقه، سعی می‌نماید تا نقش و جایگاه کرامت انسان را در جهت‌دهی علوم و تحقیقات پزشکی و پیشبرد مرزهای دانش در عرصه فن‌آوری‌های زیستی^۱ و چگونگی آن تبیین نماید. در دوران جدید، بخش مهمی از ابتکارات نوپیدا و رویدادهای نوظهور در این عرصه، مانند تلقیح مصنوعی، شبیه‌سازی، مهندسی ژنتیک، تغییر جنسیت، پیوند اعضا، آتانازی، سقط جنین و... بر روی انسان صورت می‌گیرد که لوازم و پیامدهای آن، در پاره‌ای موارد، کرامت بشریت را به چالش می‌کشد و به پاسخگویی فرا می‌خواند.

اگرچه به کارگیری این گونه از فناوری‌ها در عرصه درمان بیماران، موجبات گشایش و سهولت فراوان در امور گذشته، اما از آنجا که همه آثار چنین پیشرفت‌های علمی، قابل پیش‌بینی نیست و احتمال برخی سوءاستفاده‌ها از آن می‌رود، و مسائلی همچون تاثیرات نامطلوب بر نهاد خانواده و خدشه‌دار شدن کرامت انسانی را در پی خواهد داشت؛ به عنوان نمونه، نقطه ثقل نقدهای وارده در رد شبیه‌سازی زایشی یا همان تولید مثل غیر جنسی انسانی، دلیل نقض کرامت انسانی در ابزار انگاری جسم انسان و ایجاد انسان‌های درجه دوم است؛ یعنی در حالی که از نگاه قرآن، یکی از ویژگی‌های خاصی که انسان را مستحق عنوان کرامت می‌کند، «خلیفه الله بودن» وی است و از لوازم چنین کرامتی، آفرینش خاص او در دو بعد جسمی و روحی است، شبیه‌سازی انسانی از طریق جایگزینی شیوه تولید غیرجنسی، منجر به دستکاری ژنتیکی می‌شود و در واقع، کرامت انسانی را در حفظ و دست‌ناخوردگی ترکیب ژنتیکی انسان نقض می‌کند؛ و در واقع، ژن‌های انسانی به بازی گرفته می‌شود؛ به ویژه آنکه در این وضعیت، منزلت انسانی با کاربست تجاربی بر او که بر حیوانات اعمال می‌شود، به مثابه موش‌های آزمایشگاهی فروکاهیده می‌شود و با اختلال در تولید بافت‌ها، تضعیف ژن انسانی، ایجاد تغییر در خود آگاهی در فرد شبیه و نیز با سست شدن بنیان خانواده و درهم‌ریختگی نسبت خانواده‌ها، نقض کرامت جسمی و روحی را به دنبال خواهد داشت. بنابراین، مهم‌ترین نگرانی این است که آیا کاربست چنین تکنیک‌هایی درباره انسان رواست و می‌توان در آینده، شاهد استفاده گسترده از این دست‌آورد بی‌ظنیر مهندسی ژنتیک بود، و اگر چنین شود، سرشت و سرنوشت انسان در آینده چه خواهد شد؟

1. Biotechnologies.

از سوی دیگر، مسائل مرتبط با ایده کرامت انسان و بررسی ابعاد نظری و کاربردی ذی ربط، از حساس ترین و بنیادی ترین موضوعات است که به عنوان موضوع و زبانی مشترک و بین المللی به ویژه در عرصه طرح های پژوهشی و انجام آزمایش های پزشکی بر روی بدن انسان، می تواند دیدگاه اسلام را در این زمینه برای جهانیان بهتر قابل فهم نماید. از این رو، برای شناخت رهیافت اسلام درباره «انسان و حقیقت آن»، بایسته است تا آموزه های قرآنی، روایی، عقلی در این زمینه تبیین گردد و نتیجه آن، از این رهگذر، در قالب استدلالات فقهی بیان شود.

البته، شایسته یاد آوری است که مراد ما از آموزه های عقلی اسلام در کنار توجه به وحی و سنت، توجه به مبانی و دستاوردهای فلسفی حکمت متعالیه است؛ زیرا هر چند تفسیرهای گوناگونی از دیدگاه اسلامی در این زمینه وجود دارد، ولی به دو دلیل می توان از حکمت متعالیه به عنوان بستر عقلی کرامت انسانی استفاده کرد؛ اولاً، حکمت متعالیه به دلیل پیوند میان چهار شاهراه اصلی تفکر یعنی، عرفان، حکمت مشاء، حکمت اشراق و کلام اسلامی، و تلفیق آن با آیات و روایات پدید آمده و غنی ترین مکتب از میان مکاتب اسلامی است که برآیند دیدگاه های فلسفی، عرفانی، تفسیری، روایی در حوزه اسلامی تلقی می شود؛ به بیان دیگر، حکمت متعالیه علاوه بر اینکه دستگاه فلسفی منسجمی دارد و در عین حال، سرشار از ارجاع به متون مقدس اسلامی است، می تواند بیان کننده دیدگاه اسلامی تلقی شود. تفسیر قران و شرح اصول کافی صدر المتألهین شیرازی بیانگر آشنایی گسترده و توجه فوق العاده وی به مضمون این متون مقدس است. ثانیاً، حکمت متعالیه هم به لحاظ محتوا (با توجه به ابتدای آن بر اصالت و وحدت تشکیکی وجود، در مقابل اصالت ماهیت و تکثرگرایی) و هم به لحاظ روش (عدم انحصار و تعصب روش شناختی نسبت به یکی از شیوه های تحقیق و استفاده از رویکرد همگرا، نظام مند و جهت یافته از همه روش ها و منابع مختلف)، ظرفیت رویارویی با مسائل زندگی اجتماعی و پیچیده، و حتی ظرفیت ایجاد ایدئولوژی های متنوعی برای علوم و فناوری های نوظهور قرن بیست و یکم را دارا می باشد.

به هر روی، با عنایت به ربط وثیق موضوعات زیستی، با دیدگاه اسلام درباره انسان، و ملک و ملکوت وی، می توان این موضوع را نقطه عزیمت مناسبی در پیدایش جستاری کامل فرا روی پژوهشگران دینی معاصر دانست؛ چه از یک رو، به دلیل طرح پرسش های فراوان از سوی جامعه پزشکی مسلمان، پاسخگویی به آن ضروری می نماید و از روی دیگر، اندیشوران اسلامی می توانند در این مجال، با تبیین کرامت انسانی و خاستگاه آن، از منظر مبانی نظری اندیشه اسلامی، و انعکاس اقتضائات و منافیات آن در عرصه تحقیقات پزشکی، راهکارهای اصولی و عملیاتی را در جهت پیشبرد آن اهداف، بیان کنند و افق های پیش روی عالم پزشکی را، در راستای آموزه های کتاب و

سنت برای صیانت از تکریم انسان و تحکیم اخلاق و معنویت در این مسیر هدایت‌گر باشند. رویکرد التزام نسبت به معارف نظری اسلام درباره حرمت و کرامت انسان، و نگرش انسان‌شناسی اسلامی بر علوم و فنون پزشکی، تاثیر گذاشته، سبب کاهش یا رفع چالش‌های موجود بین مسائل جدید این حوزه، با آموزه‌های وحیانی می‌گردد، و طبعاً، سبب فروکاستن از پیامدهای منفی فقهی و حقوقی آنها نیز خواهد بود. از این رو، باید در پژوهش‌های پزشکی، صیانت از منزلت انسانی مورد اهتمام باشد، تا این‌گونه از تحقیقات، حداقل در کشور ما، در جهت پیشرفت جامعه و منافع مشروع آن انجام پذیرد.

بنابراین، بایسته است با تبیین دینی و معرفتی از جایگاه کرامت و نقش آن در فرایند مطالعات و فناوری‌های زیست پزشکی، از انجام پژوهش‌هایی که حرمت و ارجمندی آدمی را زیر پا می‌گذارند، جلوگیری کرد و مخالفت با این‌گونه اقدامات را، موجب فضیلت و حفظ کرامت انسانی برشمرد.

۱-۱-۲. پرسش‌های اصلی و فرعی

پرسش اصلی در این تحقیق آن است که چرا و بر چه مبنایی انسان، دارای کرامت است و اقتضائات و منافات فقهی کرامت انسانی در تحقیقات زیست پزشکی چیست؟ پاسخ گویی به سؤال اصلی، مستلزم طرح پرسش‌های فرعی دیگری است که نشأت گرفته و تحلیل یافته از پرسش اصلی و یا مرتبط با آن است. از این رو، بحث و بررسی آن نیز اجتناب‌ناپذیر و ضروری خواهد بود:

۱. اقسام کرامت انسانی از منظر قرآن و سنت کدام است؟

۲. ماهیت و مفاد هر یک از عناصر و مؤلفه‌های اساسی کرامت انسانی، از منظر منابع نقلی و عقلی چیست؟

۳. جایگاه کرامت انسان در میان گزاره‌های فقهی کجاست؟ و آثار آن در مهم‌ترین فن‌آوری‌های زیست پزشکی و رویدادهای چالش‌آمیز مانند تلقیح مصنوعی، تغییر جنسیت، شبیه‌سازی، کالبد شکافی، پیوند اعضا، آتانازی و سقط جنین چیست و حدّ مجاز این‌گونه از پژوهش‌ها بر روی انسان چه مقدار است؟

۱-۱-۳. فرضیه‌ها

فرضیه‌های این پژوهش عبارتند از:

یکم. از منظر قرآن و حکمت اسلامی، متعلق کرامت طبیعی، نوع انسان‌ها هستند که صرف نظر از رنگ و نژاد و مذهب آنان، رهین ویژگی‌های وجودی خلقت انسان مانند برخورداری از عقل، روح و اراده است؛ موضوع کرامت ارزشی نیز، انسان‌های مؤمن و متقی هستند؛ و لذا، کرامت اکتسابی منوط به ایمان و تسلیم است که به صورت تشکیکی قابل نقصان و ازدیاد است.

دوم. انسان، حقیقتی دو بعدی متشکل از نفس و بدن است که هویت اصلی، به روح و نفس اوست و جسد به تعبیری، مرکب و به عبارت دیگر، خاستگاه نفس است. اساس کرامت انسانی می‌تواند از نفس (آن نفخه الهی) سرچشمه گرفته باشد و جسد وی، بالعرض و به سبب هم‌سویی با نفس از حرمت برخوردار گردد.

سوم. هر گونه اقدام تحقیقاتی یا درمانی که با احترام و کرامت ذاتی و ارزشی انسان ناسازگار باشد، روا نخواهد بود.

۱-۱-۴. اهداف

اهمیت و جایگاه رشته‌های مختلف زیست‌شناسی اعم از بنیادی و کاربردی در جهان امروز هرگز بر اندیشوران پوشیده نیست. حجم عظیم سرمایه‌گذاری‌های مادی و انسانی در کشورهای جهان، و گسترش این رشته‌ها در بسیاری از دانشگاه‌های معتبر علوم پزشکی، به روشنی بر اهمیت و نقش راهبردی فن‌آوری‌های زیستی تأکید دارد؛ چرا که عرصه مهم زیست فناوری، مقوله‌ای بسیار تأثیرگذار است که می‌تواند در جنبه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی بشر، نقش آفرینی کند، تا جایی که قرن حاضر را قرن بیوتکنولوژی خوانده‌اند. در این راستا، اهداف زیر حائز اهمیت است:

۱. تبیین و تحلیل مفهوم، مبانی و جایگاه کرامت انسانی در معارف اسلامی.
۲. تحلیل فقهی جایگاه کرامت انسانی در استنباط فقهی.
۳. تبیین نقش کرامت انسانی در تحقیقات پزشکی و آسیب شناسی پژوهش‌های زیستی و تبیین عواقب شوم و خطرات ناشی از گسترش بدون مهار علوم زیستی با توجه به کرامت انسانی از دیدگاه اسلام.

از این رو، کاملاً آشکار است که با وجود غنای فلسفی، اخلاقی و فقهی اسلام، تعلل و درنگ نسبت به شناسایی و چاره‌سازی چالش‌ها و معماهای نوپدید در زمینه پزشکی، امری نابخشودنی است؛ به ویژه آنکه، استقرار نظامی اسلامی و مبتنی بر آموزه‌های دینی در کشور ایران و لزوم پاسخ‌گویی ملی و بین‌المللی در فضای رقابت فکری در ابعاد نظری و عملی حقوق و کرامت انسان‌ها، کافی است تا دانشوران با دغدغه تحقق ارزش‌های الهی در این میدان گام نهند و با توجه به تبلیغات دشمنان در مخدوش نمایاندن مبانی نظری اسلام در رابطه با حقوق بشر، به دفاع از معنویت و صیانت از کرامت انسانی اقدام نمایند.

همچنین، فرایند علمی در این قلمرو، می‌تواند به ارتقای تفکر و تعمیق مطالعات در این مسیر منتهی گردد و در ابعاد مختلف، به ویژه در تحقیقات پزشکی، شکلی عملی و کاربردی به خود بگیرد و سرانجام این گونه از تلاش‌ها و تکاپوها بتواند اهتمام بیشتر صاحبان منصب، متخصصان و مردم را نسبت به رعایت کرامت و حقوق انسان‌ها برانگیزد و در حل برخی از چالش‌های علمی مفید افتد.

۱-۱-۵. اهمیت موضوع و دلیل انتخاب آن

پنهان نیست که کرامت انسانی در اندیشه اسلامی، ایده و پدیده‌ای چند وجهی و از جمله مسائل مهمی است که جنبه‌های متعدد نظری و عملی مانند تفسیر، فلسفه، فقه، حقوق و اخلاق را در بر می‌گیرد. از این رو، کشف منظومه علمی و نظام معنایی آن و نیز تبیین بنیادهای فکری در این مقوله، و همچنین، نقش و اثر این رویکرد در تحقیقات پزشکی بر روی انسان، نیازمند تأمل و ایجاد پژوهشی جامع و منسجم، در پیکره‌ای منقح، متقن و منطقی است که نمی‌توان اهمیت آن را در فضای کنونی معاصر انکار کرد. از این رو، با توجه به خلاء چنین بحثی از یک سو، و نیز با توجه به علاقه و تجربه شخصی به پژوهش علمی در این حوزه، سعی کردم تا تحقیقات خود را در این مسیر قرار بدهم و بتوانم گامی هر چند خرد را در راستای تبیین معارف ناب اسلامی بردارم.

۱-۱-۶. پیشینه تحقیق

با مطالعه و جست و جوی انجام شده درباره این موضوع مشخص شد که برخی از کتاب‌ها، پایان نامه‌ها و مقالات درباره کرامت انسانی، در ایران نگاشته شده است.

البته، موضوع انسان شناسی، به صورت پراکنده، در لا به لای کتاب‌ها و آثار فلاسفه و اندیشمندان شیعی گذشته مانند خواجه نصیر، شیخ اشراق، صدرالمآلهین، مرحوم سبزواری به صورت پراکنده بحث شده است. بیشتر مفسران و به ویژه علامه طباطبایی، کرامت انسانی را در بحث آیات بیانگر کرامت انسان مورد بررسی قرار داده‌اند.

این موضوع در آثار شماری از اندیشوران دینی معاصر نیز مطرح شده است؛ به عنوان نمونه، امام خمینی ^{قدس سره} در کتاب شرح جنود عقل و جهل، و کتاب چهل حدیث درباره عناصر کرامت ارزشی انسان، مباحثی را به نیکویی بیان کرده است. آیت الله مصباح یزدی نیز در چند صفحه از کتاب معارف قرآن به این موضوع پرداخته است.

همچنین، از کتاب‌های مربوط به این موضوع، می‌توان به کتاب انسان در قرآن و نیز حقوق جهانی بشر از دیدگاه اسلام و غرب از علامه محمد تقی جعفری نام برد که البته، در ضمن مباحث این دو کتاب، به بحث کرامت انسانی نیز پرداخته شده است. کتاب کرامت در قرآن، و تفسیر انسان به انسان از آیت الله جوادی آملی نیز از منابع بسیار ارزشمند در این موضوع است که به تفصیل بیشتری به تحقیق و بررسی پرداخته است.

حجت الاسلام دکتر خسروپناه کتابی را به عنوان انسان‌شناسی اسلامی در دانشگاه معارف اسلامی تألیف کرده است. همچنین، یک رساله دکتری با عنوان آسیب شناسی کرامت انسانی و راه‌های درمان آن از نظر قرآن و روایات در همین دانشگاه دفاع شده است. در مدرسه عالی شهید مطهری نیز رساله‌ای در مقطع دکتری، با عنوان کرامت انسانی و نقش آن در جرم‌انگاری در سال ۱۳۸۸ تدوین و

دفاع شده است. همچنین، مقاله بررسی تطبیقی تفسیر آیه کرامت از استاد گرانقدر دکتر محمد علی رضایی که در شماره ۱۹ فصلنامه مطالعات تفسیری دانشگاه معارف اسلامی به چاپ رسیده است، از منابع ارزشمند این موضوع به شمار می آید.

در این راستا، همایش بین المللی امام خمینی قدس سره و کرامت انسانی، در سال ۱۳۸۶ در قم برگزار شده است و مقالات آن در ۱۴ جلد چاپ شده است. در این مجموعه، بیشتر نویسندگان به موضوع کرامت انسان از دیدگاه امام خمینی با رویکرد اخلاقی، روایی و عرفانی پرداخته‌اند و با وجود اهمیت و مفید بودن همه این کتابها، هیچ یک از آثار و کتاب‌های ذکر شده، مستقیماً به موضوع بحث ما اختصاص ندارد و به طور کلی از دریچه کرامت انسانی به عنوان یکی از مهم‌ترین اصول ثابت، در حلّ معضلات و متغیرات عرصه زیست پزشکی، تا کنون در کشور ما کمتر نگریسته شده و تک‌نگاری‌های موجود نیز، این موضوع را به صورت جامع بررسی نکرده‌اند و به طور ضمنی، مربوط به موضوع کتاب ما هستند؛ مثلاً آثاری که درباره شبیه سازی، پیوند اعضا و امثال آن نوشته شده، به طور ضمنی به این بحث نیز اشاره کرده، ولی آن را به عنوان یک مبنا اتخاذ نکرده‌اند.

بنابراین، بررسی‌های اولیه، حاکی از آن است که در ترسیم موضوع این رساله، با رویکرد کرامت محور به فقه زیست پزشکی، اثری جامع تدوین نشده و کارهای انجام یافته، مربوط به برخی از محورهای این پژوهش بوده، و بعضاً، ناتمام یا ناظر به جنبه خاصی از آن مانند اخلاق کاربردی است؛ یعنی، تبیین مبانی نظری و توجه به کرامت انسانی به مثابه یک اصل و قاعده فقهی، و تطبیق آن در زیست پزشکی، هنوز بررسی نگردیده، و شایسته است از این رهگذر، با ایجاد سازگاری بین واقعیات موجود و آموزه‌های دینی، امکان بهره‌برداری از معارف اسلامی برای پزشکان مسلمان در زمینه پیشرفت‌های علمی مربوط به مهندسی ژنتیکی و بیولوژیکی نیز فراهم آید.

از این رو، تلاش شده است با توجه به ضرورت تبیین و دفاع منطقی از مولفه‌ها و انواع کرامت انسانی از دیدگاه اسلام و تعیین نقش و تاثیر آن در مسائل زیست پزشکی و استخراج کدهای زیتسی و تطبیق آنها بر موضوعات جدید چالشی در این حوزه قدمی نو در این راستا گذاشته شود.

۱-۱-۷. روش تحقیق

در رابطه با روش تحقیق، شایسته یادآوری است که در این پژوهش، اطلاعات و داده‌ها بیشتر بر مبنای روش کتابخانه‌ای گردآوری شده است، ولی با توجه به این ماهیت نوشتار، فاقد رویکرد انحصاری است و لذا، بر اساس اطلاعات و روش‌های چند رشته علمی انجام می‌شود و روش کلی در آن، به صورت روش تحقیق میان رشته‌ای است؛ به این معنا که مسئله اصلی تحقیق از دیدگاه قرآنی، فلسفی و فقهی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد و استفاده هر روش، منافاتی با استفاده از سایر

روش‌های مختلف در هر فصل و مقطع از این رساله نخواهد داشت و از این رو، در تحلیل موضوع کرامت از دیدگاه قرآن مجید، از روش تحقیق درون متنی (درون قرآنی) استفاده شده است؛^۱ به این صورت که آیه شریفه ۷۱ از سوره اسراء، به عنوان محور پژوهش قرار گرفته است و آنگاه، در تبیین و تحلیل این آیه، به آیات مرتبط دیگر نیز استناد شده است تا از این رهگذر، نظام کلی آن موضوع استخراج شود؛ زیرا یکی از روش‌های مفید در تبیین مفهوم و مراد کامل یک آیه، بررسی سیاق کلمات آیه و جایگاه آن در میان سایر آیات قبل و بعد و نیز آیات مرتبط با آن است؛ چرا که اصل قرینیت سیاق و تاثیر آن در تعیین معنای واژه‌ها و مفاد جملات، یکی از اصول عقلایی محاوره به شمار می‌رود و در همه زبان‌ها، به آن ترتیب اثر داده می‌شود.

البته، در تبیین و تفسیر موضوع بحث، از روش‌های دیگری مانند روش عقلی یا تحلیل منطقی نیز بر اساس مبانی حکمت متعالیه با توجه به جامعیت آن، بهره گرفته شده است. در فصل سوم نیز شیوه و روش ما، بر مدار استنباط رایج فقهی و بر محور معناداری متون دینی است؛ و با توجه به اینکه شرط انتساب سخنی به دین، آن است که آن را به گونه‌ای روشمند از منابع معتبر نقلی کشف کرده و نحوه استناد آن نیز به متون نشان داده شود، اقتضا دارد تا در این بحث، اولاً، کاملاً مشخص شود که مبانی استناد به کرامت انسانی و جایگاه آن در نظام استدلالات فقهی کجاست و ثانیاً نحوه استناد به آن، در مقام استنباط فقهی چگونه است؟

۱-۸. تاریخچه

کرامت انسانی در طول تاریخ از سوی ادیان ابراهیمی به خصوص دین مبین اسلام، و نیز در مکاتب فلسفی مطرح شده و مورد تأکید قرار گرفته است. این مفهوم ریشه‌های نظری در مکاتب و ادیان باستانی، سده‌های میانه و دوران مدرن دارد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به منشور کورش، فلسفه رواقی، آرای اندیشمندان دوران رنسانس، به خصوص جان لاک و کانت، و نیز اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر اشاره کرد. همچنین، این موضوع در حوزه‌ی مباحث اخلاق زیست - پزشکی به ویژه در مورد مراقبت‌های آغاز و پایان حیات، نیز مطرح شده که ناظر به همه اصول اخلاق زیست - پزشکی بوده و خط قرمز استدلال‌ها و استنتاج‌های اخلاق زیست - پزشکی را مشخص می‌نماید. البته، توجه به کرامت انسان بیمار در پزشکی سابقه‌ای دیرینه دارد و شاید بتوان گفت که از نظر تاریخی به توصیه‌های سقراط و تأکید وی بر احترام و حفظ منزلت بیمار باز می‌گردد. این مفهوم در آثار به جای مانده از افلاطون و ارسطو نیز در دوران قبل از اسلام مشاهده می‌شود؛ در حالی که اسلام نه تنها احترام بیمار را مورد تأکید قرار داده بلکه بر حقوق ناشی از کرامت انسان، مانند حق حیات بهینه و

۱. برای اطلاع بیشتر از روش‌های مختلف تحقیق: محمدعلی رضایی اصفهانی، *منطق تفسیر قرآن*، ج ۳، ص ۴۰-۴۶.

حق برخورداری از مراقبت‌های پایه‌ای سلامت نیز تاکید ورزیده است. از این رو، در سلوک اخلاق پزشکی زکریای رازی، پایگاه طبقاتی مردم راهی نداشت و وی حتی نسبت به افراد کم بضاعت بسیار مهربان بود و درمان آنان را بر دیگران مقدم می‌دانست و دارو و غذای آنان را خود مهیا می‌ساخت؛ که نشان از تقدم منفعت بیمار نسبت به منافع شخصی پزشک است؛ به این معنا که تنها محل درد بیمار نباید مورد توجه قرار بگیرد، بلکه شخصیت بیمار و همه وجود او اعم از جسم و روان وی نیز باید به عنوان یک فرد انسانی در نظر گرفته شود. البته، برخی از صاحب نظران غربی در بحث‌های زیست پزشکی، معتقدند که به رغم اینکه پژوهش‌های زیست پزشکی معمولاً مخالف با هویت انسانی است ولی باید اذعان داشت که به محتوای مفهوم کرامت انسانی و نقش آن در این گونه تحقیقات به طور دقیق پرداخته نشده است؛^۱ شاید نکته این سخن آن است که حکیمان در دوران گذشته، به هر دو ساحت ظاهری و باطنی انسان آشنایی داشتند، ولی پزشکی امروز، تنها به ساحت ظاهری انسان بسنده نموده و بدون آشنایی با ساحت غیبی او، رویکردی یکسویه پیدا کرده است. از این رو، نارسایی عمده پزشکی و نقص آن در دوران معاصر، عدم شناخت واقعی و کامل انسان، و ابتدای این دانش بر مبانی نظری در جهان‌بینی مادی است و تاوان این رویکرد در سراسر قلمرو پزشکی جدید مشهود است؛ چه اینکه به موازات پیشرفت علوم بیولوژی، ارجمندی انسانی فروکاسته و «گونه انسانی» به مثابه یک شیئی (آبژه) مورد کنترل در آزمایشگاه، و یا مواد خام محققان ژنتیک و مهندسان زیست‌شناسی قلمداد می‌گردد.

از این رو، امید می‌رود پژوهش حاضر، بتواند با تبیین جایگاه و مولفه‌های کرامت انسانی خصوصاً نقش آن در قلمرو فقه زیست پزشکی، قدمی آغازین را بردارد و به تبیین منطقی در استخراج کدهای زیستی و تطبیق آن در مسائل چالشی این حوزه پردازد تا دخل و تصرف‌های تکنیکی بر انسان، کرامت او را نقض نکند و حرمت او را مخدوش نسازد.

۱-۱-۹. قلمرو پژوهش

با توجه به عنوان پژوهش حاضر، که مربوط به تبیین جایگاه کرامت انسانی از دیدگاه اسلام و سپس نقش آن در قلمرو فقه زیست پزشکی است، این موضوع در سه فصل بیان شده است؛ در فصل اول پس از بیان کلیات، به بررسی واژگان کلیدی و دخیل در این رساله پرداخته شده است و سپس چپستی کرامت انسانی و اقسام آن از منظر آیات و روایات بیان گردیده است. پس از تعیین و تبیین عناصر تحقق بخش در کرامت ذاتی و ارزشی انسان در فصل دوم، هر یک از عناصر تعیین کننده کرامت ذاتی انسان به مثابه مبانی انسان شناسی کرامت از منظر منابع دینی و حکمت متعالیه بررسی

۱. کارلوس ماریا، گسترش حقوق بشر و چالش‌های جدید پیوند اعضا، ص ۳۴.